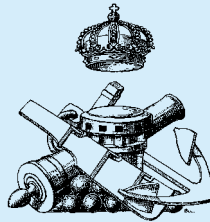

Åland 1940 – demilitarisering under sovjetisk kontroll, del 2: Den militära linjen

Av Kenneth Gustavsson

Särtryck ur *Tidskrift i Sjöväsendet* N:r 3 2014

Sid 241-259

Ledamoten
KENNETH GUSTAVSSON

Fil.dr Kenneth Gustavsson, f. 1954, är sedan många år verksam vid Ålands Museum i Mariehamn och forskar bland annat kring Ålands strategiska betydelse i norra Östersjön. År 2013 utsågs han även till docent i nordisk historia vid Åbo Akademi.

Åland 1940 – demilitarisering under sovjetisk kontroll, del 2: Den militära linjen

Inträdesanförande hållet vid Kungl. Örlogsmannasällskapets ordinarie sammanträde i Stockholm den 26 mars 2014.

I föregående nummer av TiS redogjordes för hur Sovjetunionen sommaren 1940 krävde förnyad demilitarisering av Ålandsöarna, och hur detta krav under hösten förverkligades under överinseende av ett nyinrättat sovjetiskt konsulat i Mariehamn. Osökt inställer sig dock frågan varför man plötsligt krävde demilitarisering just nu? Och var huvudsyftet bara att se till att Finland för framtiden höll öarna obefästa – eller fanns det kanske även andra orsaker i bakgrunden?

Som tidigare framgått styrdes Sovjetunionens officiella hållning i Ålandsfrågan av det fördrag som Finland och Sovjetunionen undertecknade i Moskva den 11 oktober 1940, där grunderna för demilitariseringen och det övervakande konsulatet reglerades. Denna diplomatiska linje var till viss del offentlig, då bland annat Ålandstidningen kunde rapportera om konsulatets ankomst till Mariehamn och om innehållet i avtalet. I samma skede, men på ett helt annat plan, utvecklades emellertid även en militär linje där Åland i händelse av ett nytt krig var tänkt att bli en viktig spelbricka i ett mycket större sammanhang. Här följer en översikt över denna komplicerade historia.

Ålandsplanen 1940

Bland handlingarna rörande den sovjetiska Östersjöflottan, som förvaras i Ryska Statliga Marinarkivet (RGAVMF) i Sankt Petersburg, finns ett märkligt dokument med rubriken *План операции по захвату Аладских островов*, i översättning *Operationsplan för erövring av Ålandsöarna*. Dokumentet är undertecknad den 10 september 1940 av Östersjöflottans stabschef, konteramiral Pantelejev, och chefen för stabens operationsavdelning, kapten 2 rangen (kommendörkapten) Pilipovskij, samt godkänd av kommendören för Östersjöflottan, viceamiral Tributs, och medlemmen av

Östersjöflottans krigsråd, divisionskommisarie Jakovenko.¹

Planen är mycket detaljerad, och utöver huvuddokumentet finns här ett stort antal bilagor i form av utredningar, scheman, skisser – samt ett flygfoto över Mariehamns västra hamn. Syftet med den tänkta operationen anges i ingressen: *Att erövra och hålla öarna Eckerö, Åland och Lemland, med efterföljande rensning av resterande fiender på övriga öar i Ålands skärgård.* I korthet handlade det om ett större landstigningsföretag där inledningsvis en förtrupp med marininfanteri och luftlandsättningsstrupper (luftdesanter) skulle inta brohuvuden på Eckerö och i Mariehamn, varefter huvudstyrkan om en armédivision skulle landsättas i två omgångar. Samtidigt skulle en skenoperation riktas mot Gotland för att förvillna Sverige och därmed försvåra ett svenskt ingripande. Eftersom planen är av intresse både ur finländskt och svenskt perspektiv följer här en mer detaljerad beskrivning.

Operationsplanen inleds med en översikt över motståndarsidans tänkbara försvår, som bedömdes vara pansarskepp (finska och svenska), kryssare (tyska), ubåtar, jagare och motortorpedbåtar, samt minspärrar, kustartilleri och markstridskrafter. Exakta uppgifter om styrkorna på öarna fanns dock inte, men de största riskfaktorerna bedömdes vara kustartilleri, mineringar, flyg samt rörliga styrkor från Stockholmsområdet. Samtidigt konstaterades att landstigningsområdet

1. RGAVMF 92-2-669, sid 1 ff. Planen påträffades i början av 1990-talet av prof. Ohto Manninen från Helsingfors, och som redan 1994 publicerade en kortare sammanfattning (se not 3 nedan). Planen har därefter kunnat detaljstuderas av förf., både som original på plats och som avskrift i förf:s ägo.

låg cirka 120-150 sjömil från de egna baserna. Därför var det omöjligt satt transportera huvudstyrkan nattetid när det var mörkt, men däremot kunde man sända en förtrupp med snabba fartyg. Därtill betonades att infartslederna till öarna var svåra och att kunskapen om navigationsförhållanden och lämpliga landstigningsområden var bristfällig.

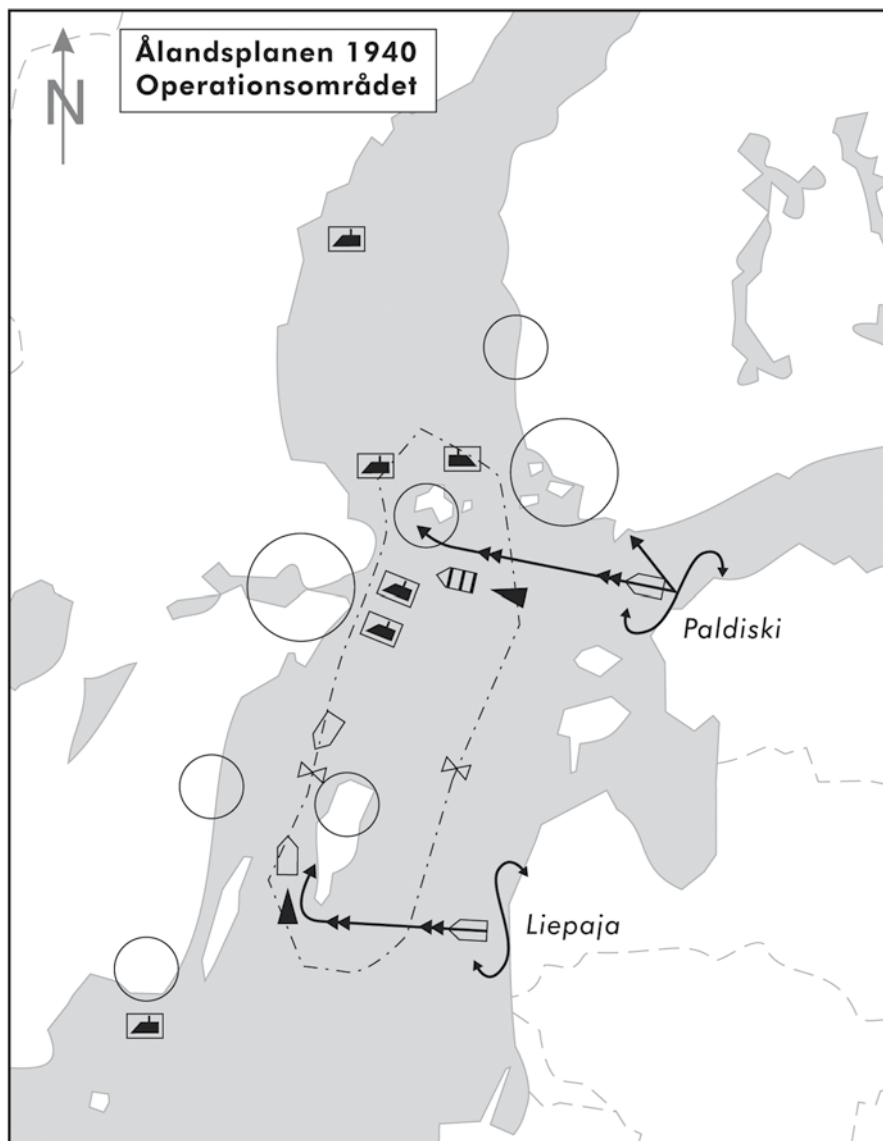
Ifråga om egna styrkor avsåg man landsätta nästan 18 000 man, fördelade på förtrupp ur Östersjöflottan (KBF) och huvudstyrka ur Röda armén (RKKA), de sistnämnda underställda Leningrads militärdistrikt (LVO). Även förtruppens luftdesantenhet skulle tas från armén och LVO. Enligt planen handlade det om följande struktur, numerär och utrustning:

Förtrupp

- Tre bataljoner marininfanteri (vardera 887 man, 49 hästar, 17 bilar, 20 traktorer 22 vagnar, 8 släpvagnar, 8/45 mm pv-kanoner, 6/76 mm fältkanoner)
- En bataljon luftdesanter (ca 500 man, inlastning i Novi Peterhof)

Skyttedivision

- Stabsenhet och en avdelt spaningsbataljon (totalt 460 man, 120 hästar, 40 bilar, 36 pansarfordon, 30 vagnar)
- Tre skytteregementen (vardera 2840 man, 880 hästar, 19 bilar, 11 traktorer, 6 pansarfordon, 325 vagnar, 12/45 mm pv-kanoner, 6/76)
- Två artilleriregementen (första: 2500 man, 600 hästar, 45 bilar, 40 traktorer, 27/76 mm fältkanoner, 12/122 mm fälthaubitsar, 12/152 mm habit-sar; andra: 1800 man, 70 bilar, 72 traktorer, 82 släpvagnar, 24/152 mm haubitsar)
- En avdelt pionjärbataljon (430 man,

Ålandsplanens operationsområde, med huvudfallet utgående från Paldiski mot Åland och skenanfallet från Liepaja mot Gotland. Östersjöflottans Eskader ligger söder om Åland som operativt skydd, samtidigt som ubåtar är utplacerade vid viktiga infartsleder längs den svenska kusten. Hela centrala delen av Östersjön täcks av flygstridskrafter. Ritning efter original i RGAVMF, bearbetning Peter Bergström.

- 102 hästar, 34 bilar, 31 traktorer, 45 vagnar, 35 släpvagnar)
- En avdelt stridsvagnsbataljon (380 man, 44 bilar, 42 stridsvagnar T-26, 3 släpvagnar)
- En underhållsavdelning (ca 730 man, ca 70 bilar, ca 400 hästar, ca 300 vagnar)

För övertransport, landsättning och närskydd skulle man sätta samman en särskild stridsgrupp (OON) med fartyg och flyg ur Östersjöflottan. Stridsgruppen var fördelad på fyra huvudenheter: en förtruppsavdelning för transporten av marininfanteriet, en transportavdelning för överskeppningen av huvudstyrkan i två omgångar, en säkringsgrupp för närskyddet, samt en flyggrupp.

Förtruppsavdelning

- 3. Jagardivisionen (fem Engels-jagare)
- Elturbinfartyget *Iosif Stalin*
- Bevakningsfartygen *Tutja*, *Vichr*, *Purga*
- Elturbinfartyget *Vjateslav Molotov*
- Bevakningsfartyg *Tsiklon*, *Sneg*, *Burja*

Transportavdelning

- 1:a gruppen (*Dnestr*, *Magnitogorsk*, *Tobol*)
- 2:a gruppen (*Lunatjarskij*, *Sibir*, *Balchasj*)
- 3:e gruppen (*Volgoles*, *Pjatiletka 2*, *Papanin*)
- 4:e gruppen (*Kazakstan*, *Lyga*, *Elton*)

Säkringsgrupp

- 1. Minsvepningsdivisionen (*T 201 – T 207*)
- 2. Minsvepningsdivisionen (*T 208 – T 211, T 213, T 214*)

- En division patrullbåtar (åtta MO-4 katrar)
- Kanonbåtarna *Krasnoe Znamja*, *Sulev*, *Pikker*

Flyggrupp OON

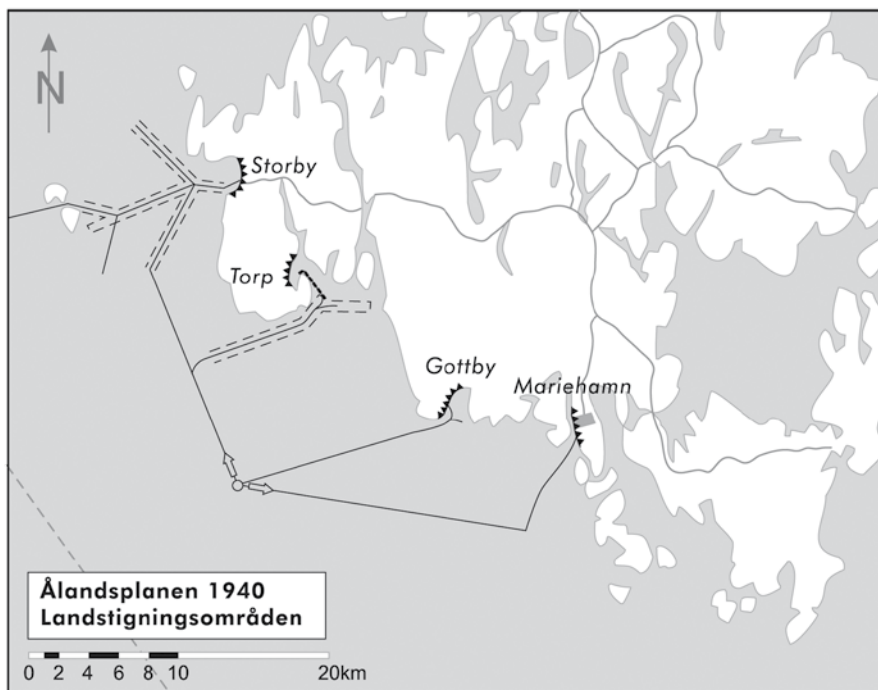
- 44. Eskadrilen MBR-2 sjöspaningsplan
- Två eskadriler jaktplan (ur 13. och 138. Regimentet)
- Två eskadriler SB-2 bombplan (ur 73. Regimentet)

Utöver den särskilda stridsgruppen skulle följande enheter hållas i beredskap som operativt skydd längre ut i norra Östersjön:

- Eskadern (linjeskeppen *Oktjabrskaja Revolutsija* och *Marat*, samt jagare)
- Lätta avdelningen (kryssaren *Kirov*, samt jagare)
- 1. och 2. Ubåtsbrigaden
- Flygstyrkor ur KBF och RKKA (73. och 35. Bombregementet)

Själva landstigningen skulle genomföras i tre vågor och beskrivs på följande sätt:

- Förtruppen om tre bataljoner marininfanteri tas ombord i Paldiski och avseglar i mörker, samt beräknas vara framme i landstigningsområdet i gryningen. Överfarten säkras av Säkringsgruppen och Flyggruppen. Styrkan landsätts på bred front på olika ställen i Eckeröbukten, Mariehamn, Gottby och Torpö. Tidsmässigt samordnat landsätts luftdesanter i ryggen på motståndarens försvar på öarna Eckerö och fasta Åland. Landstigningen understöds av eld från jagardivisionen och bevakningsfartygen. När förtruppen säkrat stranden landsätts första echelongen av huvudstyrkan: två skytteregementen,

De planerade landstigningsområdena på västra Åland, med huvudmålen Storby och Mariehamn, samt reservmålen Torp och Gottby. Ritning efter original i RGAVMF, bearbetning Peter Bergström.

ett artilleriregemente och avdelta enheter. Ena hälften av echelongen landstiger i Eckeröbukten (reservpunkt Torpöbukten), andra hälften i Mariehamn (reservpunkt Gottby). Om det är omöjligt att landsätta trupperna i båda områdena, måste efter order från Stridsgruppens kommandör landsättning av hela styrkan ske i en av de utsedda punkterna. Vid behov kan landstigningsområdet täckas med rökriddå.

- Om det efter erövringen finns möjlighet att landa med jaktplan, ombaseras en eskadril från 13.Flygregementet för att upprätthålla spärr över land-

stigningsområdet. Av samma orsak, och för stormattacker på order av Stridsgruppens kommandör, hålls en jakteskadril i reserv i Hangö. Efter säkring av stranden, landstigning och efterföljande urlastning och landsättning av materiel, måste transportfartygen återvända till basen för att börja överflyttningen av andra echelongen: ett skytteregemente, ett artilleriregemente, en stridsvagnsbataljon samt underhållsavdelning. Stridsfartyg ur Förtruppsavdelningen skyddar överfarten på havet, och understöder dem som finns iland.

För att splittra fiendens styrkor och resur-

ser behövdes dock en rad sidooperationer, däribland ett demonstrativt skenanfall mot Gotland, kombinerat med ”samtidig desinformation mot fienden”. Dessa sidooperationer beskrivs under rubriken *Operativ säkring*, och här återfinns flera delmoment som definitivt skulle ha räknats som krigshandlingar riktade mot Sverige:

- På förhand, under period med spända relationer, utförs fotospaning mot alla platser som är lämpliga för landstigning, med ytfartyg, flygstyrkor och ubåtar. Utan maskering genomförs helt öppet analog spaning mot Gotland, med flyg ubåtar och jagare.
- Dagen före landstigningen genomförs flygstyrkorna, efter noggrann rekognosering, bombanfall mot fiendens försvarsstyrkor i området Åbo – Stockholm (om Sverige ingriper).
- I gryningen landstigningsdagen genomförs *kryssaren Kirov* och två jagare, under beskjutning och minsvepning, en fingerad framstöt mot Gotlands östra kust. Transportfartygen *Svir* och *Komsomolets* tar ombord landstigningstrupper i Liepaja och går till havs i riktning Gotland. Efter skenanfallet utför *Kirov* och jagarna säkring på linjen Landsort – Gotska Sandön, medan transportfartygen efter signal återvänder till Liepaja.
- I gryningen på dagen för landstigningen, och under föregående kväll, utplaceras flygplan ur 1. Min-torpedregementet helt öppet minfält vid infarten till Stockholms och Åbo skärgårdar, och i knutpunkterna för skärgårdsledningarna i Ålandsarkipelagen.
- Ubåtar hålls på stridspositioner vid infarten till Härnösand, i norra delen

av Södra Kvarken, norr om Åland, samt vid infarterna till Stockholms skärgård, Fårösund och Karlskrona. Utplaceringen sker i god tid i förväg.

- Dagen före landstigningen utplaceras ytfartyg mineringar vid infarten till Stockholm, i området Söderarm – Arholma.
- Under överfarten och själva landstigningen säkras Stridsgruppen av Eskadern (2 linjeskepp, 2 eskaderledare, 6 jagare). Eskadern kryssar i norra delen av Östersjön.
- På flygfälten i Pärnu och Tartu är flygstridskraften ur 35. och 73. Bombregementena redo att ge understöd.
- Under tiden för operationen utförs systematisk flygspaning i hela djupet av fiendens gruppering i stridsområdet.

Avslutningsvis anges att själva operationen och dess trupper skulle ledas av Östersjöflottans krigsråd, medan embarkering, övertransport och Stridsgruppens övriga verksamhet skulle ledas av Stridsgruppens kommandör med tillhörande stab.

Något datum för planens verkställande anges inte, och inte heller framgår vad man efteråt ämnade göra med det ockuperade landskapet och dess invånare. Det råder dock knappast något tvivel om att operationen skulle ha lyckats – detta särskilt som det finska försvaret numera i sin helhet hade förts bort, samtidigt som de halvfärdiga befästningarna höll på att demoleras. Sett ur ett nutida perspektiv är det också uppenbart att ett förverkligande skulle ha medfört krig med såväl Finland som med Sverige. Frågan måste därför ställas: var detta en fastställd plan som var avsedd att genomföras – eller var

den enbart en skrivbordsprodukt. För att få en indikation på svaret måste vi först vidga perspektivet några grader.

Förändrat läge

Det sovjetiska kravet på demilitarisering hade kommit i direkt anslutning till de strategiska omvälvningar som inträffade i Östersjöregionen sommaren 1940. I bakgrunden fanns de tyska framgångarna på västfronten under juni, som nu blev vattendelare i Sovjetunionens inrikes- och utrikespolitik. Stalin hade räknat med ett långt och förlustbringande krig mellan Tyskland och Frankrike-Storbritannien, ett krig som oavsett utgången kraftigt skulle försvaga de tre länderna. Nu var emellertid Frankrike borta ur räkningen samtidigt som briterne kanske skulle tvingas till separatfred. Istället stod Tyskland på höjden av sin makt och behärskade stora delar av Europa.

Ur sovjetisk synpunkt var läget ytterst oroande, och Stalin bedömde att ett krig med Tyskland numera var oundvikligt. Trots den gemensamma pakten skulle Hitler med all sannolikhet försöka sig på ett anfall mot Sovjetunionen, troligen redan under våren 1941. Därmed blev den främsta uppgiften för den sovjetiska politiken att i brådskande ordning börja förbereda landet för det annalkande kriget, detta genom att ställa om ekonomin, stärka rustningspotentialen samt öka de väpnade styrkornas numerär. För omvärlden märktes nyordningen främst genom att man under juni besatte Estland, Lettland och Litauen i norr, och Bessarabien och norra Bukovina i söder. I början av augusti anslöt dessa områden formellt som delrepubliker till Sovjetunionen.

Inför risken för en kommande kraftmätning inleddes omedelbart arbetet med att ta fram nya försvarsplaner. Redan i

månadsskiftet juni-juli 1940 hade en första övergripande operationsstudie utarbetats under ledning av Röda arméns generalstabschef, marskalk Shaposhnikov. Studien fokuserade på den strategiska uppmarsch som sovjetiska stridskrafter skulle genomföra i händelse av ett krig under 1940 eller 1941. Grundtanken var att den sannolikaste huvudfienden skulle vara Tyskland. Även Italien kunde tänkas gå med i kriget, men dess aktioner skulle snarast riktas mot Balkan. Som militärt förbundna med Tyskland kunde troligen även Finland inräknas, liksom Rumänien och förmodligen Ungern, alla drivna av revanschlystnad. Tillsvidare var dock Röda armén styrkemässigt i underläge, och därför var de egna operationsmålen i Centraleuropa ännu rätt begränsade. Framförallt handlade det om att slå tyskarna i Ostpreussen och i Warszawaområdet, samt besätta dessa områden.

Den 1 augusti avskedades Shaposhnikov och ersattes med armégeneral Meretzkov, under vars ledning arbetet fortsatte med full intensitet. Den 18 september 1940 lade Meretzkov fram en ny operationsstudie, där den tidigare planen vidareutvecklades och siffrorna uppdaterades. Huvudkrigsskådeplatsen låg fortsättningsvis i väster, med Tyskland som huvudmotståndare, i viss mån understött av Italien. Vid en militär konflikt bedömdes att Ungern skulle kunna dras med på tysk sida, sannolikt även Finland och Rumänien. Operationsmålen var nu väsentligt ambitiösare. Beroende på läget kunde man antingen slå mot tyskarnas huvudstyrka innanför Ostpreussens gränser, eller ännu hellre genomföra ett massivt slag mot södra Polen och Schlesien och vidare söderut, för att avskära Tyskland från de rumänska oljekällorna och från de ekonomiskt viktiga Balkanstaterna,

samt hindra dessa stater från att ansluta sig till kriget.

Planen föredrogs för Stalin den 5 oktober 1940, och efter smärre justeringar godkändes den i sina huvuddrag den 14 oktober. Ytterligare förbättrade versioner lades fram under mars och april 1941, men huvuddragen förblev desamma.

Östersjöflottan

Vid sidan av den mer övergripande planeringen, gavs även Östersjöflottan order om att förnya sina operativa planer. Detta särskilt som Sovjetunionen i sjöstrategiskt hänseende nu var i en helt annan position än tidigare. I och med att hela Baltikum annekterats hade havsgränserna utökats från 200 km till hela 1740 km, och samtidigt hade de nya baserna där hade hunnit byggas ut och befästas. Därtill var den arrenderade Hangöbasen under full uppbyggnad. Flottan hade numera tillgång till öppet hav och hade ombaserats västerut till Tallinn, som från och med den 20 juli blev den nya hemmabasen – på samma sätt som under första världskriget. Under augusti formerades därtill Baltikum till ett eget militärdistrikt (PriBVO), varvid de små estniska och lettiska flottorna införlivades med den sovjetiska.

Utgångspunkterna för de nya planerna var att flottan i ett krig måste säkra de uppnådda styrkepositionerna i östra Östersjön, och utgående från dessa dels säkra det sovjetiska herraväldet över norra Östersjön, dels spärra tillträdet till Finska viken. Östersjöflottan gavs därmed en betydligt mer offensiv uppgift än tidigare, vilket kom till uttryck i form av stora krigsövningar ute på Östersjön. Från och med nu blev Åland en viktig punkt i den sjömilitära planeringen.

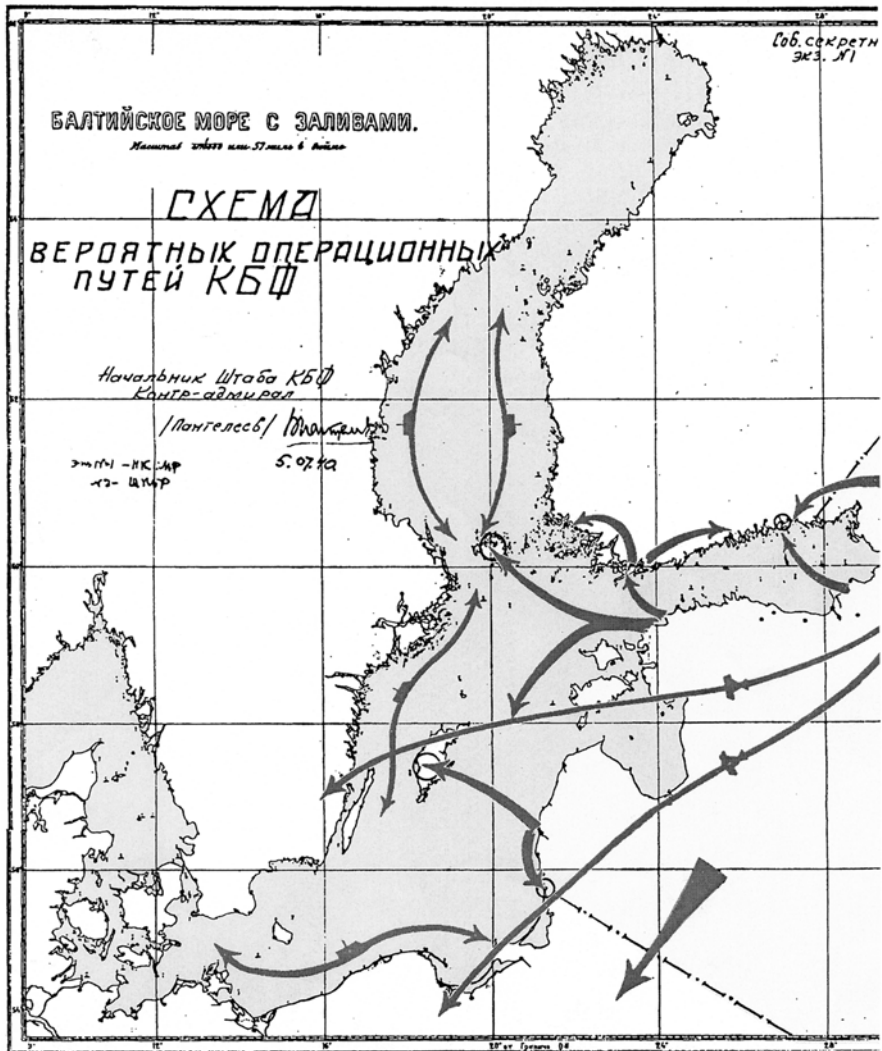
Det finns visserligen ännu inte nå-

gon heltäckande genomgång av källorna kring Östersjöflottans operativa planering under detta skede, men däremot ett antal enskilda dokument som tydligt visar riktlinjerna. Ett av de tidigaste utgörs en karta undertecknad av stabschefen Pantelejev den 5 juli 1940, med rubriken Schema över sannolika operationsvägar för KBF. Även om textdelen tillsvidare saknas, är det tydligt att kartan visar den nya inriktningen i Östersjön med Tyskland, Finland och eventuellt Sverige som de kommande fienderna. Som huvudoperation har här markerats ett massivt markanfall genom Ostpressen, understött av flygstridskrafter och ubåtar. Men här finns även ett stort antal sidoperationer som kan identifieras utgående från andra källor:²

- Sjöoperation från Ust-Luga mot Kotka, med samtidigt markanfall över östgränsen.
- Sjöoperation från Paldiski mot Hangö, med påföljande markanfall mot Åbo och Helsingfors.
- Sjöoperation från Paldiski mot Åland.
- Sjöoperation från Liepaja mot Gotland.
- Sjöoperation från Liepaja mot tyska Memel.
- Flygoperation från Leningradområdet mot södra Sverige.
- Ubåtsspärrar i Bottenhavet och längs svenska ostkusten.

Även om kartans status tillsvidare är något oklar, tyder allt på att de bakomliggande direktiven kommit från betydligt högre instans. Anmärkningsvärt är där-

2. Originalen ur RGAVMF, kopia i förf.:s ägo.

Schema över sannolika operationsvägar för KBF. Operationsstudie undertecknad av Östersjöflottans stabschef, konteramiral Jurij Pantelejev, den 5 juli 1940. Något beskurna kopia av original i RGAVMF.

för att man redan i detta skede, bara en vecka efter utrikeskommissarie Molotovs krav på Ålands demilitarisering (27 juni), hade långtgående tankar på ett anfall mot öarna.

September 1940

Under september presenterade staben för KBF en ny övergripande operationsplan. Där konstaterades att huvudfienden i Öst-

ersjön kommer att vara Tyskland, detta oavsett utgången av storkriget i väster. Samtidigt räknade man med att fienderna också kunde vara Tyskland, Sverige och Finland, eller alternativt enbart Finland och Sverige.

Som utgångspunkt fanns ett direktiv från flottans Folkkommisariat, som angav att de övergripande riktlinjerna för KBF skulle vara att förstöra motståndarens flotta och baser, samt att i Finska vikens mynning skapa ett sådant försvarssystem att flottan fick herraväldet över norra Östersjön. Planen har inte varit möjlig att studera i detalj, men enligt det som publicerats skulle uppgifterna därför vara att:

- Förhindra fiendens tillträde till Finska viken.
- Tillsammans med Röda armén förhindra att fienden erövrar kusterna, särskilt Ösel, Dagö och Hangö.
- Med ytfartyg, ubåtar och flygstridskrafter förhindra att fienden baserar sina styrkor på de västra havsområdena.
- Erövra Ålandsöarna och befästa dem.
- På havsflankerna samverka med Röda Armén, utanför arméns kustområden.

Speciellt viktigt var det att erövra Åland, vilket skulle genomföras under krigets första dagar (dagarna 1-7). I planen sades:³

- Ifall Ålandsöarna faller i motståndarens händer, ges denne en stor fördel. Öarnas läge är av strategisk betydelse

3. Ohto Manninen (1994): *Kilpapurjehdus Ahvenanmaalle? Molotovin Cocktai – Hitlerin varjo. Toisen maailmansodan historian uudelleenkirjoitusyta*. Kleio ja Nykypäivä, Helsinki, (sid. 114-122).

och erbjuder en operativ bas för flottans verksamhet i Östersjöområdet, i Finska viken och i Bottniska viken. Åland är Nordens nyckel. Från den åländska skärgården har motståndaren möjlighet att stänga infartsleden till Bottniska viken, och skydda den med sin flotta och flyg. Därtill kan Åland användas som en mellanbas för att tryggt kunna överföra stridskrafter till Finland. Lika stor betydelse har Gotland.

På motsvarande sätt sammanställdes i september de kommande operativa uppgifterna för Östersjöflottans marinflyg (VVS-KBF) gällande år 1940. Dokumentet, som är en sammanställning av direktiv, order och planer, är undertecknat av kommandören för marinflyget, generalmajor Jermatjenko, samt godkänt av viceamiral Tributs. Inledningsvis anges att huvuduppgifterna var följande (här i urval):

- Tillsammans med Baltiska militärdistriktets flygstyrkor förstöra krigs- och transportfartyg på havet och förhindra att fiendens flotta baseras på följande platser: Stockholm, Karlskrona, Norrköping, Fårö, Helsingfors, Åbo, Raumo, Björneborg, Memel, Danzig, Gdynia, Sassnitz, Stettin och Kiel.
- I samverkan med flottan och kustförsvaret förhindra att motståndarens eskader tränger in i Finska vikens mynning.
- Placera ut flygmineringar vid grund, smala sund, skärgårdsfarvatten och vid baser.
- I samverkan med flottan trygga erövringen av Ålandsöarna genom luftattacker och luftlandsättningar, med

tilldelade luftdesanter från Röda arméns flygstyrkor.

- Från luften säkra egna transport- och krigsfartygs verksamhet på Finska viken och vid de västliga baserna.

Ifråga om motståndarsidan beräknade man att Finland vid ett krigsutbrott skulle ha ca 200 flygplan, baserade på fälten Åbo, Utti, Sandhamn, Tammerfors, Ruokolahti och Parola. Sverige skulle ha ca 550 plan, baserade på Stockholm, Västerås, Visby, Linköping, Karlsborg, Karlstad, Kalmar och Karlskrona. Om Tyskland skulle gå med i kriget skulle de kunna sätta in ca 800 -1000 plan, som skulle operera antingen från egna eller från "koalitionens" flygfält. Särskilt betydelsefullt bedömdes Gotland vara, vars flygfält skulle utgöra en betydelsefull strategisk mellanbas vid förflyttning av flygplan från söder till norr. Genom att basera flyg här skulle fienden dessutom kunna utföra aktiva stridsoperationer mot KBF, såväl på Östersjön som i Finska vikens mynning.

Därtill hade KBF:s högsta krigsråd gjort en framställning om att man vid planeringen måste beakta följande direktiv:

- Att framgångsrikt utföra uppgifterna att förrinta fiendens flotta och anfälla hamnar och baser, samt fördela målen mellan bombplan ur marinflyget och flygstyrkor ur det Baltiska militärdistriktet.
- Att under krigets första dagar erövra Ålandsöarna och genomföra en landsättning av luftdesanter, samt därvid anhålla om operativt stöd från arméflyget VVS-RKKA, speciellt desantflyg, liksom utbildad personal /1-2 bataljoner/ för att landsätta dem under första dagens stridsaktiviteter.

Utgående från direktiven hade kommandören för marinflyget fattat beslut om att:

1. Inte tillåta att fienden ombaserar sin flotta i Östersjön, samt att under krigets första dagar, bomba huvudbaserna Stockholm, Visby, Åbo, Utti och Sandhamn.
2. Med bombning och stormattacker förrinta materiel och stridskrafter på flygfälten Stockholm, Visby, Åbo, Utti och Sandhamn.
3. I samverkan med arméflyget VVS-RKKA erövra Ålandsöarna genom att landsätta luftdesanter ur styrkor från Röda armén.

Redan under krigets *första dag* skulle de enskilda enheterna utföra följande uppgifter:

1. Min-torpedregementet

- Två eskadriler bombar fartyg och militära objekt i Åbo hamn.
- Två eskadriljer placerar ut fem minfält i farleden till Åbo.

57. Bombregementet

- Två eskadriler bombar Åbo flygfält.
- Två eskadriler bombar batterier på Åland för att trygga trupplandsättningar där.

73. Bombregementet

- Två eskadriler bombar batterier på Åland för att trygga trupplandsättningar där.

13. Jaktregementet

- Täcker från luften trupplandsättningar på Åland.

Under de följande dagarna handlade det främst om att anfälla Åbo flygfält och Åbo hamn. Den tredje krigsdagen skulle dock två eskadriler ur 1. Min-torpedregementet bomba fartyg och militära objekt

vid basen Stockholm, medan två andra skulle placera ut fem minfält i farvattnen in till Stockholm.⁴

Av de olika dokumenten framgår att en operation mot Åland inte var tänkt som ett isolerat företag, utan istället skulle som en inledande sidooperation vid ett större krig i Östersjön – och då kanske framförallt ett större krig mot Finland. I september 1940 erhöll Leningrads militärdistrikt sålunda direktiv att upprätta detaljplaner för krig enligt två varianter: antingen krig mot Finland ensamt, eller krig mot Finland med Tyskland. Enligt direktiven skulle landfronten mot Finland uppdelas i två delar, Nordvästra fronten och Norra fronten. Redan den 25 november gav dock Moskva nya direktiv. Nu handlade det om att detaljplanera för ett storanfall mot Finland, i en situation där landet stod ensamt mot Sovjetunionen. Liksom tidigare skulle anfallet uppdelas på två fronter, varvid planeringen skulle vara klar till mitten av februari 1941. Totalt skulle man sätta in närmare en miljon man, och av direktiven framgår att trupperna på den Norra fronten hade till uppgift att tränga fram till Bottenviken och klippa av Finland på mitten. På Nordvästra fronten skulle man med en kringgående rörelse slå mot landets centrala delar och mot Helsingfors. I mindre operationer i väster skulle förstärkta trupper under krigets första dagar bryta sig ut från Hangöbasen och anfälla Helsingfors, samtidigt som andra enheter skulle landstiga på Åland. I operativt

4. Dokumentet *Чатиска командующего ВВС-КБФ по плану операций 1940г.*, daterat september 1940 (oklart datum) samt märkt ”Ytterst hemligt”, i RGAVMF 92-2-670, sid. 3 ff. Till större delen publicerat i Samuil Tirkeltaub (2008): *Аланды в войнах и мире*, OPEOS, Sankt Petersburg, (sid 558-560).

hänseende underställdes Östersjöflottan i detta fall den Nordvästra fronten och gavs betydande uppgifter:

- Tillsammans med flygstridskrafter förinta Finlands och Sveriges (om Sverige går med) sjöstridskrafter.
- I samverkan med marktrupperna operera längs Finska vikens kust och utgående från Hangö förinta det finska kustförsvaret.
- På krigets första dag säkra överföringen av två skyttedivisioner från Estland till Hangö, och samtidigt säkra transport och urlastning av en stor landstigningsstyrka till Åland.
- Med ubåts- och flygoperationer avbryta Finlands och Sveriges sjöförbindelser över Bottniska viken och Östersjön.

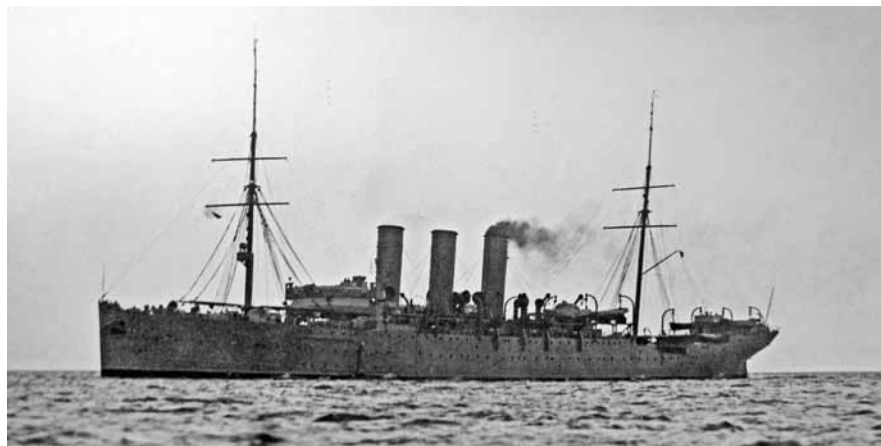
Ifråga om operationerna mot Hangö och Åland anges att det handlade om 11. Divisionen och 126. Divisionen underställda 65. Armékåren i norra Estland. Av dessa skulle den ena divisionen transporteras till Hangö, medan den andra alternativt skulle sändas till Hangö eller landsättas på Åland.⁵

Sjökrigsövningar

Parallellt med den teoretiska planeringen genomfördes även praktiska övningar, som från och med sensommaren 1940 direkt inriktades på det kommande stor-kriget mot Tyskland. Dessa övningar går rätt detaljerat att följa utgående från finländskt underrättelsematerial.

Vid mitten av juli hade Östersjöflottans övningar ännu varit rätt små och främst koncentrerade till Finska viken.

5. Ohto Manninen (1999): *Kokemusta viisapina. Neuvostoliiton hyökkäyssuunnitelma vuodelle 1941. Sota-aikakuslehti 1/99.*

Skolfartyget Komsomolets skulle enligt planen delta i skenoperationen mot Gotland. I samband med en stor övning i slutet av oktober 1940 observerades fartyget utanför Visby (fotot dock taget 1939). Bildkälla: Krigsarkivet, Stockholm.

Till exempel: taktisk stridsövning med linjeskeppen, några G-jagare, samt Kirov i Finska vikens mynning (4.7), skjutövningar med linjeskeppen i samma område (10.7), anfallsövningar med motortorpedbåtar utanför Hangö (16.7), skjutövningar med M-ubåtar (24 – 26.7), skjutövningar med linjeskeppen utanför Kallådagrund (26.7), osv. Det som skiljde från tidigare var att linjeskeppen Marat och Okjabrs-kaja Revolutsija allt oftare började uppträda i Finska vikens mynning, vilket underlättades av att flottan i helhet ombaserats till Tallinn.

Ett tydligt trendbrott märktes dock med början i månadsskiftet juli-augusti 1940 då man genomförde den första i rad fullskaliga krigsövningar ute på Östersjön, övningar som involverade i stort sett alla större enheter. Scenarierna var i grunden defensiva, dvs det gällde att stoppa tyskarnas framstöt mot norr, att skydda den baltiska västkusten och dess öar, samt att upprätthålla en ogenomtränglig spärr i Finska vikens mynning.

Men här fanns även offensiva inslag som antyder att direktivet om att Östersjöflottans uppgift var att “behärska norra Östersjön” inte bara var tomma ord. Därtill kommer det faktum att även den “anfallande” sidans styrkor markerades av olika sovjetiska fartyg, vilket gjorde att övningarna i praktiken utsträcktes över hela Östersjöns bredd. Nedan följer en kortfattad översikt över tre av dem.⁶

Mellersta och norra Östersjön 31.7 - 2.8.1940

Utgångsläget var att Sovjetunionen var i krig med Tyskland och Finland. Sveriges hållning var inte neutral, eftersom tyska fartyg kunde använda den svenska skärgården som basområde. Fiendens målsättning var att besätta Liepaja och

6. Sammandrag över Östersjöflottans verksamhet under juli resp. oktober 1940: *Yhteen-veto Neuvostoliiton Itämeren laivaston toiminnasta heinäkuussa 1940* (MeVE 19.8.40), resp. *Yhteenveto Neuvostoliiton Itämeren laivaston toiminnasta lokakuussa 1940* (MeVE 25.11.40). Båda i SARk T 2859/4, Riksarkivet, Helsingfors.

hindra ryska transporter till Hangö. Hela övningsoperationen leddes från Östersjöflottans stab i Tallinn. I utgångsläget den 31 juli fanns ubåtar ur 17. Ubåtsdivisionen i området Stockholms skärgård – Ålandshav – Bogskär. Samma kväll anlände även *Kirov* och 2. Jagardivisionen för att vid 22-tiden markera utläggningen av minspärrar vid infarten till Stockholms skärgård. På grund av svåra förluster drog sig fienden på morgonen den 1 augusti in i skydd av Stockholms skärgård. Trots det fortsatte övningen även under följande natt, då 2. Jagardivisionen under ledning av eskaderledaren *Minsk* befann sig uppe i Ålands hav. Avsikten var att från Märkets fyr till Tröskeln följa en fientlig konvoj som gick inne på svenskt vatten, för att i gryningen eventuellt kunna angripa med artillerield. Samtidigt kom ubåtar (åtminstone *SC-319* och *SC-320*) upp till positioner i närheten av Tjärvens fyr för att skydda flanken. Scenariot fortsatte i en särskild övning under perioden 28 – 30 augusti.

Gotland – Öland 16.8.1940

Uppgifterna är knapphändiga, men fienden utgjordes denna gång även av enheter ur svenska kustflottan. På kvällen den 16 augusti meddelade ubåten *S-3* från sin position vid Gotlands sydspets att man siktat den fientliga styrkan bestående av 1 pansarskepp, 2 jagare av Göteborgstyp samt 1 flygmoderfartyg. Senare på kvällen siktade även *Kirov* styrkan 30 sjömil sydost Gotlands sydspets, tydligen i ett försöka få stridskontakt. Utvecklingen i övrigt är okänd, men enligt finländsk bedömning gick övningen ut på att *Kirov*-avdelningen hade uppdraget att ensam bekämpa den svenska styrkan, samtidigt som den sovjetiska huvudstyrkan var bunden i Finska vikens mynning.

Mellersta och norra Östersjön 19 - 24.10.1940

Utgångsläget var även denna gång att Tyskland var huvudfienden, med Finland på dess sida. Sverige deltog däremot inte i kriget. Uppgiften för den Blå sidan (fienden) var att besätta Ösel, och att hindra eller åtminstone störa transporterna till Hangöbasen. Den Röda sidans uppgift var följaktligen att avvärja landstigningen på Ösel, samt säkra transporterna till Hangö och vid behov anfälla Åbo. Övningen förbereddes mycket noggrant med särskilda spanings- och signalövningar för båda sidor.

Huvudövningen inleddes på kvällen den 20 oktober då den Blå styrkan gick ut från Liepaja mot en punkt söder om Gotland, där den uppdelades i två grupper och fortsatte mot Ösel. Landstigningen genomfördes på morgonen den 22 oktober kl. 05.20 vid Kudemalahti på öns nordsida. Åtminstone sex transportfartyg landsatte trupper, under skydd av ett "pansarskepp" och lättare styrkor. Kl. 09.40 hade byn Vohma "erövrats", och en styrka på 140 man fortsatte mot Poka, och annan på 130 man mot Metsäküla. Även fallskärmsstyrkor deltog i operationen, men beskrivs inte närmare. Väl iland utsattes Blå för bombanfall och måste begära in stöd från jaktflyg. Framryckningen fortsatte till kl. 14.00 den 23 oktober, då den Röda sidan meddelade att man stoppat angriparna och därmed segrat.

Ute till havs var flygaktiviteten synnerligen livlig, särskilt den 23 oktober, då ända upp till 40 bombplan samtidigt anföll de Blå fartygen vid ingången till Finska viken. Vid attackerna svarade fartygen med skarp ammunition som sköts mot färgade rökbollar som flygplanen släppte ut. Övningen avslutades på kväl-

Transportfartyget Sibir gjorde i oktober 1940 en märklig färd upp genom Ålands hav, sannolikt för att studera de lokala navigationsförhållandena. Bildkälla: Ryska Statliga Marinmuseet, Sankt Petersburg.

len den 23 oktober, varefter fartygen samlades i Tallinn följande morgon.

Sverige bevakar

Den sistnämnda övningen noterades även från svensk sida, och spaningsflyg tycks ha följt den rätt noggrant. De första iakttagelserna gjordes redan på morgonen den 21 oktober, då delar av den Blå styrkan gick upp väster om Gotland. I gryningen rapporterades från Visby om två grupper med sammanlagt åtta okända örlogsfartyg som gick på nordlig kurs med släckta lanternor. En timme senare identifierade den svenska flygspaningen dem som sovjetiska, med skolfartyget *Komsomolets* samt tre minsvepare i den ena gruppen och en jagare och tre minsvepare i den andra. På eftermiddagen var fartygen öster om Gotska Sandön på nordostlig kurs. En stund senare rapporterades om kanonbåten *Poljarnaja Zvezda* och ett transportfartyg som gick på parallellkurs längre österut, samt om ett flertal andra fartyg, ubåtar och flyg-

båtar mellan Gotland och lettiska kusten. Ännu på morgonen den 23 oktober följde flygspaningen övningarna och bland annat noterades att *Komsomolets* och två minfartyg fanns 12 sjömil SW om finska Utö, där de gick med östlig kurs. Längre österut fanns två jagare, varav den ena avlossade ett varningskott mot flygplanet.⁷

Vid sidan av storövningarna genomförde Östersjöflottan hösten 1940 även ett flertal andra uppdrag, om än i mer småskalig form. Ett av de mer anmärkningsvärda berörde direkt det åländska närområdet. På natten mot den 6 oktober gick transportfartyget *Sibir* under sovjetisk handelsflagga in i Ålands hav, och fick svensk lots vid Öregrund. Besättningen uppgav att man var väg till Uleåborg. När *Sibir* på kvällen den 7 oktober kommit upp i höjd med Norra Kvarken, svängde

⁷ *Chefens för Kustflottan krigsdagbok* (21-23.10.1940), Marinstaben H, Expeditionen, Krigsdagböcker, Serie E XXIV/2. Krigsarkivet, Stockholm

fartyget av någon anledning söderut och gick på återvägen närmare den svenska kusten.

På kvällen den 8 oktober var *Sibir* åter vid Öregrund, och gick följande natt ner genom Ålands hav. Nu uppgav man att man varit till Vasa. I verkligheten hade dock inget sovjetiskt fartyg anlöpt vare sig Uleåborg eller Vasa under dessa dagar. Hela färden genomfördes sålunda under stort hemlighetsmakeri – särskilt som sträckan från Öregrund norrut hade tog ett och ett halvt dygn, medan samma sträcka söderut bara tog tio timmar. Även nu reagerade den svenska marinen som beordrade: ”Verkställ omedelbart flygspaning över Öregrundsgrepen, Södra Kvarken och Ålands hav med anledning av förmodad verksamhet av ryskt fartyg i observationstjänst”. På havet upptäcktes dock ingenting varför spaningarna några timmar senare utsträcktes till Storjungfrun, men även nu utan resultat. Följande dag beordrades en flygning ända upp till Raumo, men på grund av dåligt sikt avbröts den i förtid.

Den finländska bedömningen var att fartyget hade i uppdrag att transportera förnödenheter till en eller flera sovjetiska ubåtar som under en längre tid uppehållit sig i Bottniska viken. De svenska farhågorna om ”förmodad observationsverksamhet” passar dock bättre in på en rapport som flottans folkkommissarie Kuznetsov presenterade för regeringen redan den 9 augusti. Där föreslog han att Östersjöflottans officerare skulle sändas på en hemlig rekognoseringsresa till Bottniska viken, detta eftersom personalen ”i kriget mot vitfinnarna visat sig ha dålig kunskap om stridsområdet i Östersjön.⁸

8. Kuznetsovs förslag i: Gunnar Åselius (2205): *The Rise and Fall of the Soviet Navy in*

Några reflexioner

Även om källmaterialet är begränsat är det uppenbart att den märkliga Ålandsplanen var fullt aktuell hösten 1940. En landstigning på öarna fanns med som ett viktigt delmoment i Östersjöflottans övriga planering, och det är därför logiskt att man uppgjort en detaljplan för en dylik sidooperation.

Som också framgått skulle ett anfall mot Åland ingå som en del av en större insats vid ett krig, antingen mot Tyskland och Finland tillsammans, eller mot Finland ensamt. Det sistnämnda scenariot var i detta skede troligen det sannolikaste, en tolkning som i viss mån får stöd av uttalanden som gjordes av Molotov under hans besök i Berlin 12-14 november 1940. Där förde utrikeskommissariern genast in diskussionerna på två huvudområden: Balkan och Finland. Han betonade särskilt att ”den finländska frågan ännu var olöst”, och att Finland enligt den tysk-ryska paktens hemliga protokoll tillhörde den sovjetiska intressesfären. Hitler å sin sida varnade för en ny konflikt i Östersjön, och på hans direkta fråga vilka ytterligare krav Sovjetunionen kunde ställa på Finland, svarade Molotov att han föreställde sig en *lösning i samma utsträckning som i Bessarabien och i Randstaterna*⁹ – dvs underförstått en ockupation med påföljande annekktion. Molotov sade också att han inte trodde på

the Baltic, 1921 – 1941. Frank Cass, London – New York, (sid. 215).

9. Enligt ursprungstexten, som bygger på stenografiska protokoll, förklarade Molotov: ... *dass er sich diese Bereinigung in demselben Ausmass wie in Bessarabien und i den Randstaaten vorstelle...* Publicerade i: *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945*, (ADAP), Serie D (1937-1945), Band XI/1, dok. nr 328. Baden-Baden, (sid. 467).

någon krigsfara, men tillade att han inte kunde se varför Moskva måste uppskjuta genomförandet av sina önsknings ytterligare ett halvt eller helt år. Diskussionen blev hetsig, men Hitler vägrade gå med på nytt krig i Östersjön. Anmärkningsvärt är därför att Moskva bara två veckor senare beordrade Leningrads militärdistrikt att uppgradera sina anfallsplaner mot Finland.

Anmärkningsvärt är också att Ålandsplanen även innefattade mycket allvarliga aktioner mot svenskt territorium, aktioner som redan i sig kunde ha drivit Sverige in i krig. Uppenbarligen litade man i Moskva inte på den svenska neutraliteten, och sannolikt var man fullt insatt i att den svenska försvarsplaneringen förutsatte ett omedelbart ingripande i riktning Åland om öarnas neutralitet var hotad.

Samtidigt kan man fundera över om det i de stora krigsövningarna inte fanns delmoment som också kunde passa in i Ålandsplanen – även om huvuduppgiften var strid mot tyska styrkor. Exempelvis: kryssaren *Kirovs* fingerade minering av infarten till Stockholm (31.7); jagardivisionen uppe i norra Ålands hav (2.8); skolfartyget *Komsomolets* uppträdande utanför Visby (21.10), etc. Därtill påminner den Blå sidans landstigning på Ösel (22.10) rätt mycket om Ålandsoperationen, särskilt dess inledande skede där marininfanteri och luftdesanter förutsattes inta brohuvuden på utvalda platser längs kusten. Slutligen kan man heller inte förbise skolfartyget *Sibirs* märkliga färd genom Ålands hav i oktober, som sannolikt måste tolkas som hemlig rekognosering.

I det här sammanhanget är det även skäl att peka på en betydande skillnad mellan 1940-års fördrag och 1921-års konvention, som ju båda behandlar de-

militarisering av öarna. I den äldre konventionen anges under artikel 6 att den åländska zonen *i krigstid skall anses som neutralt område och får icke vare sig direkt eller indirekt begagnas för ändamål, som på något sätt sammanhänger med militära företaget*. Om Östersjön berörs av krig ges dock Finland både rätt och skyldighet att vidta vissa åtgärder för att trygga zonen neutralitet. I det yngre fördraget finns däremot ingen skrivning om öarnas neutralitet, än mindre om någon rättighet för Finland att trygga en sådan neutralitet (se del 1). Detta faktum har gett upphov till olika tolkningar och gissningar, men i ljuset av ovanstående är det uppenbart att det finns en direkt koppling mellan den utelämnade neutraliteten och den militära planeringen.

Avslutningsvis få vi ändå konstatera att Sovjetunionen – trots detaljerade planer och kanske även vissa konkreta förberedelser – aldrig genomförde någon operation mot Åland. Orsakerna bakom beslutet är ännu oklara, men några synpunkter kan ändå framföras. Eftersom ett anfall mot Åland uppenbarligen var avhängigt ett större anfall mot hela Finland, är det troligt att Hitlers benhårda motstånd i november mot nytt krig i Östersjön hade en bromsande effekt. Vid tidpunkt för Molotovs besök i Berlin var Sovjetunionen och Tyskland ännu ovilliga att bryta med varandra, detta eftersom båda sidor fortsättningsvis behövde tid för att bygga upp sina respektive styrkor.

När kriget slutligen kom sommaren 1941 var läget redan ett helt annat. Natten mot den 22 juni, samtidigt som tyskarna gick till anfall i öster, besatte finska trupper på nytt Åland, denna gång med 6.000 man, artilleri och större delen av kustflottan. Därmed var möjligheten till en överraskande sovjetisk attack borta – och än

mer utsikten att Sovjetunionen under någon längre tid skulle kunna hålla och försörja ett avlägset och isolerat basområde, på alla sidor omgivet av fientliga styrkor. Därmed var Sovjetunionens ålandspolitik åtminstone för tillfället överspelad.

Fördraget lever vidare

När Fortsättningskriget bröt ut evakuerades det sovjetiska konsulatet i Mariehamn, och sändes tillsammans med ambassadpersonalen från Helsingfors tvärs igen Europa. Vid gränsen mot Bulgarien utväxlades de mot finländsk personal som kom från ambassaden i Moskva. Under de följande åren befästes Åland med fast kustartilleri, och varierande mängder finska trupper hölls på plats. Den 19 september 1944 undertecknades slutligen avtal om vapenstilleståndsavtalet mellan å ena sidan Sovjetunionen och Storbritannien, och Finland å den andra. Under avtalets artikel 9 anges: *Det mellan Finland och Sovjetunionen den 11 oktober 1940 uppgjorda fördraget angående Ålandsöarna, skall åter till fullo sättas i kraft.*

Under oktober återvände det sovjetiska konsulatet till Åland, nu med den tidigare vicekonsuln Nikolai Pirogov som ny chef. Samtidigt anlände även en underravdelning till den sovjetiska Kontrollkommissionen som inrättats i Helsingfors. I enlighet med villkoren började befästningarna monteras ner, men efter krav från sovjetisk sida sattes dock kustforten på Nyhamn och Enskär i funktion igen. Dessa stängdes först i slutet av april 1945 – då de sista tyskarna var drivna ur landet – varefter de monterades ner och sprängdes. Övriga anläggningar hade sprängts under februari och mars. Därmed var Åland demilitariserat för fjärde gången.

I samband med de påföljande fredsförhandlingarna i Paris – där Finland

hade mycket liten insyn – var läget på Åland rätt oklart. Rykten spreds om att Sovjetunionen skulle komma att kräva tillgång till baser på öarna, rykten som uppenbarligen inte var helt ogrundade. Samtidigt framkom också viss oenighet rörande Åland. Ryssarna krävde att den förnyade demilitariseringen skulle grundas på 1940-års fördrag, medan briterna begärde att 1921-års konvention skulle ha företräde framom det finsk-ryska fördraget. Slutligen enades man om en något diffus skrivning, *Ålandsöarna skall förbli demilitariserade i enlighet med det nu rådande läget*, som infördes i fredsfördraget av den 10 februari 1947.

Den 13 mars 1948 meddelade Sovjetunionen officiellt att *Fördraget mellan SSSR och Finland om Ålandsöarna av den 11 oktober 1940* fortfarande är i kraft. Detta var också den sovjetiska hållningen under hela Kalla kriget, samtidigt som konsulatet i Mariehamn hade ett betydande inflytande över det åländska samhället. Efter Sovjetunionens fall har fördraget ytterligare bekräftats. Enligt ett särskilt protokoll av den 11 juli 1992 mellan Ryska Federationen och Republiken Finland konstateras att ett antal äldre fördrag fortfarande är i kraft, däribland *Fördrag om Ålandsöarna av den 11.10.1940* samt *Fördrag om ånyo bringande i kraft av fördraget av den 13.3.1948*.

Med sina 74 år på nacken är Moskva-fördraget således fortfarande i full kraft. Likaså finns konsulatet kvar i Mariehamn, nu under Ryska Federationens överhöghet, men fortfarande med samma uppgift som tidigare: att *förutom sedvanliga konsultsälligganden, övervaka att de [...] fastställda förbindelserna angående Ålandsöarnas demilitarisering och icke-befästande fullgöras*. Trots sin stora folkrättsliga och nutidshistoriska

betydelse nämns dock fördraget sällan i diskussionerna om demilitariseringens status, annat än i några korta rader. Idag är det istället 1921-års konvention som är helt dominerande i debatten, och konventionen ses därför som en av hörnstenarna i självstyrelsen. Ett av skälen till denna obalans är givetvis att kunskapen om bakgrunden till 1940-års fördrag tidigare har varit närmast obefintlig. Förhoppningen är därför att denna kunskapslucka nu i någon mån kunnat fyllas.

Från svensk horisont

Som avslutning är det skäl att även säga någonting om Sveriges plats i denna komplicerade historia. Dessvärre finns dock ännu ingen forskning kring hur man från svensk sida såg på Sovjetunionens diplomatiska linje i riktning Åland, med ny demilitarisering, övervakande konsulat och bilateralt fördrag. I det följande beaktar vi därför enbart den militära linjen.

Ur försvarssynpunkt skulle ett verkställande av Ålandsplanen naturligtvis i första hand ha drabbat Finland, detta oavsett om det skulle ha handlat om ett regionalt krig mot Finland ensamt, eller ett storkrig mot såväl Tyskland som Finland. I båda fallen skulle emellertid ett verkställande även ha fått förödande konsekvenser för Sverige. Som tidigare nämnts var en av huvudlinjerna i 1930-talets svenska försvarsplanering att omedelbart ingripa i riktning Åland om öarnas neutralitet hotades från öster. Planerna konkretiserades ytterligare i den finsk-svenska Koordinationsplanen, som undertecknades av respektive sida i april 1939.¹⁰ När Vinterkriget bröt ut i novem-

ber samma år avstod dock Sverige från att genomföra sin andel av planen, trots finländsk begäran.

Det är således möjligt att Sverige, vid ett stort upplagt sovjetiskt anfall mot Åland 1940 eller 1941, även då skulle ha tvekat att ingripa. Men med tanke på omfattningen av deloperationer som enligt Ålandsplanen skulle ha riktats mot svenskt territorium; flygspaningar, fallskärmsmineringar, dolda mineringar, eventuella bombanfall mot baser, samt inte minst en fingerad landstigning mot Gotland, är det mer sannolikt att Sverige ändå skulle ha dragits in i kriget. Samma gäller även det andra scenariot, där Sovjetunionen inledde krig även mot Tyskland – och deloperationerna mot Sverige var än mer omfattande.

Det märkliga skulle då ha inträffat, särskilt i det senare fallet, att Sverige skulle ha hamnat på samma sida som Tyskland – med alla de oförutsedda konsekvenser detta hade fört med sig. Lika kontroversiell och svårbearbetad är tanken på att det kanske var Hitler som hösten 1940 stoppade eller åtminstone fördröjde planerna på ett krig mot Finland och därmed även en landstigning på Åland, detta eftersom han redan hade sina egna planer på krig i öster. I sina memoarer skriver den dåvarande tyske legationschefen i Helsingfors, Wipert von Blücher, hur han kort efter Molotovs återfärd från Berlin i november 1940 besökte den tyske statssekreteraren som förnöjt konstaterade: ”Der Führer har med stark hand hållit sitt paraply över Finland”.¹¹ Kanske var paraplyet den gången så stort att det även täckte Sverige?

10. För Sveriges planering mot Åland, se: Kenneth Gustavsson (2012): *Ålandsöarna – en säkerhetsrisk? Spelet om den demilitariserade zonen 1919-1939*. PQR, Mariehamn.

11. Wipert von Blücher (1950): *Ödesdigra år. Diplomatiska minnen från Finland 1935-1944*. Fahlcrantz & Gummælius, Stockholm, (sid. 226).

TIDSKRIFT I SJÖVÄSENDET

FÖRSTA UTGIVNINGÅR 1836

KUNGL. ÖRLOGSMANNASÄLLSKAPET

- en av de kungliga akademierna -

Redaktör och ansvarig utgivare: Konteramiral Thomas E. Engevall

Redaktionens adress: Junibacken 9, 135 54 TYRESÖ

Telefon: 08-798 7139, alt. 070-588 7589, E-post: editor@koms.se

Plusgiro: 125 17-9, Bankgiro: 446-3220, Organisationsnummer: 935000-4553

Ärenden om prenumeration och övriga administrativa ärenden rörande tidskriften hänvisas till samma adress.

Kungl. Örlogsmannasällskapets postadress:

Teatergatan 3, 1 tr, 111 48 STOCKHOLM

Telefon: 08-664 7018,

E-post: akademien@koms.se

Hemsida: www.koms.se

Plusgiro: 60 70 01-5, Bankgiro: 308-9257, Organisationsnummer: 835000-4282

Kungl. Örlogsmannasällskapets biblioteks adress: Amiralitetstorget 7,

371 30 KARLSKRONA Telefon/Telefax: 0455-259 93, E-post: librarian@koms.se

Tidskrift i Sjöväsendet utkommer med minst fyra till fem nummer årligen. 2014 utkommer fem nummer (mars, juni, september, november och december). En ettårig prenumeration kostar 250:- för prenumeranter med postadress inom Sverige och 350:- för prenumeranter med utrikes postadress. Avgiften betalas till plusgiro nr 125 17-9 (glöm ej ange namn och adress!).

Om Kungl. Örlogsmannasällskapet så beslutar kan författaren till införd artikel belönas med akademiens medalj, hedersomnämning och/eller penningpris.